

PRIČEVALCI PRETEKLOSTI: AVANTURISTI IN DRUGI POPOTNIKI
NA KRASU IN V ISTRI PRED MODERNIM TURIZMOM*Petra KAVREČIČ*Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si*IZVLEČEK*

Raziskovalci, popotniki, ki so v predindustrijski dobi potovali skozi slovenske in sosednje dežele, so svoja doživetja s poti pogosto beležili in jih po vrnitvi domov tudi objavljali. V njih so zapisovali vtise s potovanj, opise pokrajine, preko katere so potovali, ljudi in posebej omenjali znamenitosti na poti, naravne pojave in kulturne spomenike, ki so jim zbužali interes. Na poti so se jim dogajale tudi prigode in nezgode (vremenske nevšečnosti, roparji, nesreče), potovanje s pošto kočijo pa je bilo težavno in počasno zaradi slabo vzdrževanih cest. Tako lahko zasledimo pri številnih opisih poti obravnavanih destinacij kritični pristop do gostiln, poti, ponudbe, dostopnosti ter tudi do načina življenja lokalnega prebivalstva.

Prispevek se osredotoči na opis destinacij, ki so zaradi naravnih posebnosti ali kulturnih znamenitosti privabljale tuje raziskovalce. Prikazuje nekatere opise obiskov za popotnike zanimivih krajev na Krasu in v Istri, kjer s svojimi doživetji nastopajo v vlogi pričevalcev razmer v preteklosti in izpostavijo kraje in pojave, ki so zbužali njihov interes. Njihovi opisi so zanimivi, ker prikazujejo vidike zunanjih opazovalcev nekega območja in obdobja.

Ključne besede: popotniki, potopisi, dnevniki, naravne in kulturne znamenitosti, Kras, Istra

TESTIMONI DEL PASSATO: AVVENTURIERI E ALTRI VIAGGIATORI SUL CARSO E IN ISTRIA PRIMA DEL TURISMO MODERNO

SINTESI

Viaggiatori e esploratori, che nell'epoca preindustriale viaggiarono nel territorio sloveno e in quelli a esso limitrofi, pubblicarono spesso, dopo il loro rientro, gli appunti riguardanti le loro esperienze. Tali testi contengono impressioni di viaggio, descrizioni dei luoghi percorsi e visitati, riflessioni sulle persone e sulle genti, ma soprattutto sulle bellezze naturali e sui monumenti che avevano suscitato il loro interesse. Nel corso dei viaggi non mancavano di verificarsi avventure e inconvenienti (avversità meteorologiche, rapine, incidenti), mentre il viaggio con le carrozze postali era lento e difficile a causa della cattiva manutenzione delle strade. Per questo, in numerosi testi non mancano considerazioni critiche nei confronti delle osterie, dell'accessibilità e dell'offerta degli itinerari, ma anche verso i modi di vivere della popolazione locale.

Il contributo si concentra sulla descrizione delle destinazioni che, per caratteristiche naturali o attrazioni culturali, attrassero maggiormente i viaggiatori stranieri. Esso presenta alcune descrizioni delle visite compiute da viaggiatori in località interessanti del Carso e dell'Istria; tali documenti, presentando luoghi e fenomeni che furono considerati di interesse dal punto di vista di osservatori esterni, costituiscono una preziosa testimonianza delle condizioni di vita nel passato.

Parole chiave: viaggiatori, diari di viaggio, giornali di viaggio, attrazioni naturali e culturali, Carso, Istria

UVOD

Prispevek prvenstveno obravnava nekatera pričevanja popotnikov pred modernim turizmom v Istri in na Krasu (v obdobju od 17. do prve polovice 19. stoletja), v času pred izgradnjo novih kopenskih ter morskih prometnih povezav parnega stroja, ki so bistveno spremenile način in značilnosti potovanja. Predvsem govorimo o popotnikih, grandtouristih, avanturistih in izobražencih. Potopisi domačinov in vizitacijska poročila so omenjena le na določenih mestih. Preko analize posameznih dnevnikov in potopisov lahko sledimo pričevanjem iz preteklosti ter skušamo preveriti, v kolikšni meri so se itinerariji usmerjali čez Kras in Istro, če so se, in kateri so bili tisti dejavniki privlačnosti, ki so lahko popotnike popeljali čez omenjeno območje ali morda peljali iz ustaljenih poti proti sicer sprva nenačrtovanim destinacijam.

Tuji pogledi oziroma pisna pričevanja tujih obiskovalcev so pri raziskovanju "postali uveljavljen tip zgodovinskih virov v družbeni in antropološki zgodovini" (Carmichael, 1991, 41). Kljub temu se je potrebno zavedati pomanjkljivosti opisov, ki sicer nudijo podatke in opise o načinu življenja neke družbe, vendar velikokrat razkrivajo lasten po-

gled na nedomače okolje, mentaliteto in izobrazbo opazovalca in opisovalca, ki navadno prihaja iz višjega družbenega sloja in iz te perspektive opisuje vsakdanjik ljudi, ki jih opazuje na potovanju. Poleg tega je moč opaziti tudi vpliv predhodnikov in sodobnikov, ki so o teh krajih že poročali, kar je lahko vplivalo na predstave obiskovalcev, ki so že pred prihodom v določen kraj lahko o njem imeli izoblikovano podobo. Na previdnost pri uporabi potopisov kot zgodovinskih virov, ki pričajo o nekem preteklem življenju, opozarja tudi Studen, saj se je potrebno zavedati, da je problematiko “zaznavanja dejanskosti, oddaljenosti doživetja, skratka, sporočilnost potopisov [...] treba kritično pretehtati in ovrednotiti” (Studen, 2009, 105). V potopisih in dnevnikih je ponekod opaziti tudi prepise del drugih avtorjev, predhodnikov na isti poti. Kot vir informacij so jim lahko služili tudi lokalni gostilničarji in drugi obiskovalci, ki so jih srečali na poti. Med seboj se razlikujejo tudi po namenu potovanja. Obiskovalci so se na določenih krajih lahko ustavili zgolj naključno, ko so prečkali območje in se lahko navdušili nad pokrajino ali od koga drugega izvedeli o lokalni posebnosti, vredni obiska. Nekateri pa so se namenoma napotili v določen kraj in se tam tudi dlje zadržali.

Z novimi in hitrejšimi parnimi prevoznimi sredstvi in razmahom tiska pa zlasti od druge polovice 19. stoletja potovanja pridobijo nove razsežnosti. Takrat so popotnikom in turistom na poti v veliko pomoč turistični vodniki (Murray, Baedeker), ki jim nudijo koristne informacije o obiskanih krajih, o poteh in načinih potovanja, o gostilnah in njihovi kakovosti ter o krajih, ki jih je vredno obiskati (Shaw, 1997b).

Pričujoči prispevek ne navaja celotnih tekstov, potopisov ali dnevnikov, ker so slednji že v veliki meri tudi objavljeni, ampak izpostavi posamezne dele, ki so relevantni v obravnavanem kontekstu. Prav tako se ne osredotoči zgolj na eno ali bolj znano lokacijo, saj so o tem pisale že številne študije, ampak poskusi poiskati, kateri so bili vidiki privlačnosti bodisi naravne danosti ali kulturne znamenitosti, ki so pritegnili pozornost obiskovalca na Krasu in v Istri. Potopisi in dnevniki, ki so jih popotniki objavljali, se med seboj razlikujejo glede na način pisanja, percepcije, izkušnje in interese. Tako lahko zasledimo pri številnih opisih poti obravnavanih destinacij kritični pristop do gostiln, poti, ponudbe, dostopnosti ter tudi do načina življenja lokalnega prebivalstva.

ROMARJI, AVANTURISTI, GRANDTOURISTI

Pričevanja popotnikov, zlasti tistih, ki so potovali čez območje Krasa, so že v veliki meri obravnavana in objavljena (glej Shaw, 1997a; 1997b; 1999; 2008; Shaw, Adam, 2001; Carmichael, 1991; Levental, 1989). Prispevek se osredotoči na “turistični” vidik privlačnosti oziroma prepozna posamezne predhodne/predmoderne oblike turizma, ki so bile značilne v obdobju pred industrijsko revolucijo. Med posamezne predmoderne oblike turizma¹ v gospodarski zgodovini uvrščamo potovanja v antiki, romanja, izobraževalna potovanja aristokratov (Grand Tour), izobražencev ter umetnikov, letovi-

1 Turizem je sicer v zgodovino prepoznaven pojav od konca 18. oziroma v 19. stoletju. Pred tem govorimo o njegovih predhodnih oblikah, “prototurizmu”. Pri razvoju turizma gre za dolgotrajen proces, ki je v okviru nove družbene in gospodarske realnosti industrijske dobe nadgradil njegove pretekle oblike potovanj.

ščarjev na podeželju in obiskovalcev term.² Industrijska revolucija je z gospodarskimi in družbenimi spremembami, ki so ji sledile, predvsem pa z razvojem prometnih povezav in “izumom” prostega časa ter kasneje plačanega dopusta in možnosti oddiha in potovanja, ki se je iz ozkih aristokratskih krogov najprej razširil na višji srednji razred, nato srednji razred in nazadnje tudi na delavski razred, pripomogla k masifikaciji pojava in njenim drugačnim oblikam. V drugi polovici prejšnjega stoletja (predvsem pa po drugi svetovni vojni) govorimo o pojavu in razvoju masovnega oziroma globalnega turizma (Kavrečič, 2007).

Prispevek analizira nekatera pričevanja popotnikov na Krasu in v Istri pred industrijsko revolucijo in modernimi oblikami potovanja, in sicer se osredotoči na vzroke, ki so določali privlačnost določenih krajev oziroma vzroke, ki so spodbudili obisk določene destinacije. Že v času romarskih potovanj so se kot prve oblike kasnejše “turistične infrastrukture” ob poteh pojavile gostilne in prenočišča, ki so poleg romarjev gostile tudi mimoidoče poslovneže, trgovce, kmete, prenašalce pošte in prevoznike. Ustanavljanje hospicev v visokem srednjem veku (12.–13. stoletje) ob glavnih tranzitnih cestah ter zavetišč za revne popotnike romarje, lahko kaže na večanje obsega romanj in romanje širšega sloja prebivalstva. Poleg hospicev in prenočišč so v nekaterih pristaniščih, kakor na primer Trstu, za primerno ceno ponujali tolmača, urejali prevoz ter vodene ogleda po svetih krajih. Podobno se je dogajalo tudi v beneškem pristanišču, kjer so se ustavljali na poti proti Palestini. Tovrstno ponudbo so si lahko privoščili le bogatejši sloji, za manj premožne so včasih priskrbeli tudi ugodnejše tarife (Kosi, 1998). Pomembna romarska pot je z vzhoda in severovzhoda peljala preko slovenskega ozemlja k pristaniščem Trst, Koper in Poreč. Jadranska pristanišča so namreč predstavljala tranzitno območje romarjev. Najhitrejši in najlažji način potovanja, zlasti proti Rimu in drugim italijanskim središčem, je bil ravno preko morja (Kosi, 1998). Pri tem je Trst igral strateško vlogo kot pristanišče in izhodiščna točka za posamezne itinerarije ter v kasnejšem obdobju tudi za obisk bližnjih kraških območij (jame Vilenice, Škocjanskih jam, Lipice, Socerbske jame).

Druga oblika potovanja pred modernim turizmom, ki je bila povsem drugačnega značaja kakor romanje, se je razvila pod vplivom humanizma in renesanse. Od 15. stoletja dalje so se ob novem pogledu na svet in spremenjenem odnosu do boga tendence preusmerile drugam. Ob širjenju novih idej (in nove percepcije posameznika) se je pozornost usmerila k raziskovanju umetnosti, kulture in znanosti, ki pridobijo novo vlogo v življenju aristokratov. Pod vplivom te misli se je razvil *t. i. Grand Tour*,³ in sicer večletno potovanje za izobraževanje in kulturno formacijo ter osvojitve znanstvenega in umetniškega znanja mladih potomcev iz plemiških družin, ki se je v Evropi razvil v 16. stoletju in bil v modi vse do začetka 19. stoletja. Predstavljal je nekakšen *rites de passage (ritual prehoda)*, ki ga je mladenič moral opraviti v okviru svojega izobraževanja pred vstopom v odraslo dobo. Grand Tour se je pojavil najprej v Angliji in se kasneje širil po državah

2 Med predhodne oblike turizma bi lahko uvrstili tudi raziskovanje kraških pojavov, ki predstavljajo posebnost tega prostora in ga ne uvrščamo v splošno uveljavljene in prepoznavne predhodne oblike turizma v Evropi. Gre za specifično območja in hkrati obliko turizma, ki z modernizacijo pridobi nove razsežnosti.

3 Izraz Grand Tour se prvič uporabi za potovanje lorda Granbornea v Francijo leta 1636 (Battilani, 2009).

celinske Evrope (Velika Britanija, kasneje na celini v Franciji in Nemčiji). Sprva je zajel aristokratske kroge in se kasneje širil na visoko buržoazijo, umetnike, pisatelje in učenjake (druga polovica 17. stoletja). Skozi stoletja je spreminjal svojo obliko. Na začetku je potovanje trajalo od 3–4 leta, saj je moral mladenič za svojo kulturno formacijo osvojiti umetniško znanje in se spoznati z jeziki (Battilani, 2009). Pomenilo je nekakšno potovalno šolo, “namenjeno moralnemu in estetskemu izpopolnjevanju mladih gentlemanov” (Carmichael, 1991, 41). V drugi polovici 17. stoletja pa je dobil nove značilnosti, ko je namesto potovanja grandtourist prebival v vzgojnem kolegiju (internatu) za aristokrate, najpogosteje v Italiji, simbolu kulturnega primata. V naslednjem stoletju so se tendence ponovno začele spreminjati. V očeh evropskih aristokratov (predvsem angleških) sta Italija in Sredozemlje izgubila nekdanji blišč oziroma dobila predznak nerazvitega območja v smislu civilizacijskega in gospodarskega razvoja (v okviru tedanjih smernic mednarodnega trgovanja in razvoja industrije). Kljub temu interes po potovanje po Italiji ni povsem zamrlo, saj se je zanimanje iz sfere kulture in umetnosti (kulturnega formiranja) premaknilo v občudovanje narave in krajine (obisk eksotične narave). Potovanje se je iz kulturne formacije preusmerilo tudi bolj na potovanje iz užitka – *viaggio di piacere* (Battilani, 2009), na obisk nenavadnih naravnih znamenitosti. Pot je tako še naprej vodila v Italijo in mesta severozahodne Evrope. Večji avanturisti so se v želji po spoznavanju eksotike v 17. in 18. stoletju odpravljali proti Levantu, kjer so iskali eksotične neevropske elemente znotraj vzhodnosredozemske kulture (Carmichael, 1991, 41).⁴ V tem obdobju obravnavamo tudi itinerarije po Krasu in Istri, kamor so potovali izobraženci, umetniki, učenjaki in se poleg kulturnih zanimali zlasti za naravne znamenitosti.

Slovenski kraji načeloma niso sodili v okvir uveljavljenih itinerarijev grandtouristov in drugih popotnikov, kakor je to bila denimo Italija. Dežele niso sodile niti v okvir eksotičnih in orientalskih destinacij poznega novega veka. Kraji so predstavljali bolj tranzitne točke na poti med Dunajem in Trstom ali Benetkami in Levantom. Kopne prometne povezave so preko slovenskega ozemlja tekle iz Budima do Ljubljane preko Planine do Postojnskih vrat, Ubeljskega in Razdrtega (v 14. in 15. stoletju pa preko Planine, Ravbarkomande in Postojne, od tod proti Reki), od tod proti Senožecam za Trst, Furlanijo in beneško Istro, v Vipavsko dolino pa za Gorico in Italijo (Kosi, 1998, 211). Pot proti Trstu ali beneški Istri se je razcepila pri Divači. Na tem območju so si za nadzor nad mitnicami prizadevale različne politične strani (zlasti Benečani in Habsburžani) (Darovec, 2008). Številni obiskovalci jam so do destinacij pripotovali preko Ljubljane s severa (Gradec, Celovec ali Beljak). Do Trsta so iz te smeri pripotovali preko Razdrtega (Shaw, 2008). Opisi Istre iz predindustrijske dobe so, kolikor smo doslej ugotovili, bolj redki in skopi, če seveda izvzamemo poročila vizitacij in vojaških oglednikov in poročevalcev. Pri raziskovanju potopisov lahko opazimo, da je večja pozornost namenjena le kraškimi pojavom, lažjo dostopnost je dopuščalo tudi dejstvo, da je pot z Dunaja v Trst vodila čez kraško območje. Podzemni jamski svet in presihajoče jezero, ki predstavljata specifično tega območja, sta zbujala večji interes za raziskovanje. Vendar pot preko kraških območij

4 Tak popotnik je bil denimo Škot William Lithgow (Carmichael, 1991).

ni potekala brez težav, saj so na potnike prežali razbojniki,⁵ ki so napadali in ropali poštne kočije ter tako zbujali strah med popotniki.

Na začetku 19. stoletja se razmere glede Istre še niso veliko spremenile, saj je Monson, ki je pisal o Kopru in Izoli, potožil, da: “ne v Benetkah ne v Trstu nismo mogli dobiti nobenega dela, ki bi se ukvarjalo z istrsko obalo, zato me to neprijetno pomanjkanje podatkov sili v neurejene opise” (Carmichael, 1991, 42).

Preko ozemlja beneške Istre in Dalmacije pa so potekale tudi morske povezave in poti. Tako so preko slovenskih in hrvaških ozemelj z vzhoda in severovzhoda vodile romarske poti k pristaniščem Tržaškega zaliva, Istre in Dalmacije, kajti najhitrejši in najlažji način potovanja zlasti proti Rimu in drugim italijanskim središčem je bil ravno preko morja (Kosi, 1998). Transport romarjev je predstavljal donosen posel, in so ga zato Benečani v zgornjem Jadranu nadzorovali.⁶ Pri tem je prihajalo tudi do sporov med konkurenčnimi pristanišči, kakršen je bil na primer med Koprom in Trstom v 15. stoletju, ki je bil razrešen po diplomatski poti leta 1423.⁷ V pristaniščih so skrbeli tudi za nadzor romarskega prometa, opremo in vzdržljivost ladij, ki so bile namenjene romarjem (Kosi, 1998). Pristanišča so imela velike finančne koristi in je zaradi tega prihajalo do sporov. Po morju so iz Benetk proti Levantu potovali tudi nekateri pričevalci, kakor na primer Fortis, Cassas, Lithgow in Wheler.

DEJAVNIKI PRIVLAČNOSTI

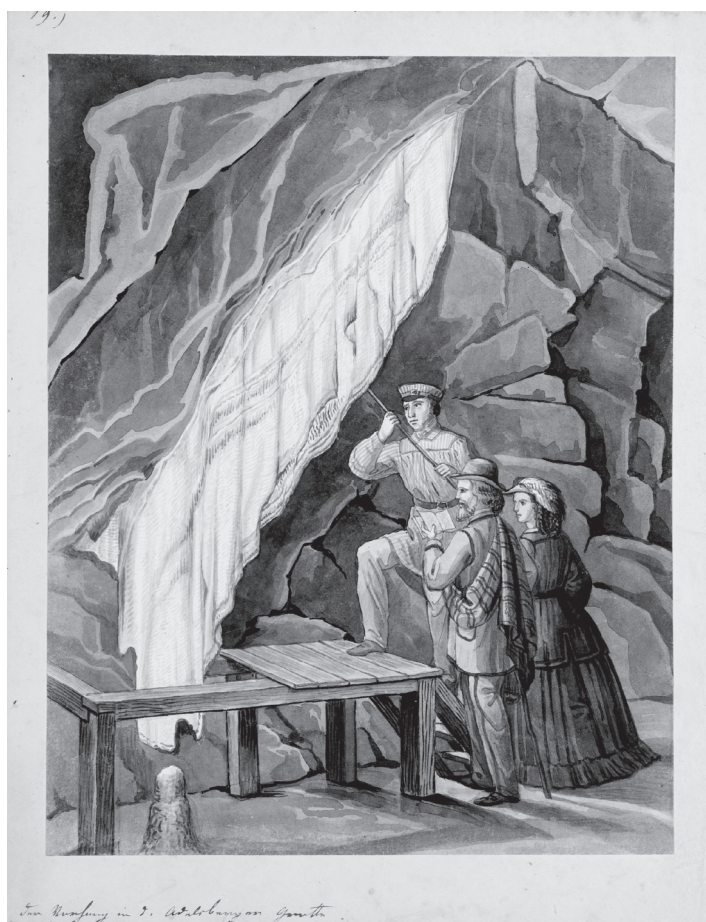
Kateri pa so bili tisti dejavniki privlačnosti, ki so popotnike peljali skozi obravnavano območje? Na Krasu so kraški pojavi, zlasti podzemne jame, privabljalale znanstvenike, naravoslovce in geologe. “Angleške popotnike, ki potujejo preko Slovenije, zanimajo poleg pokrajine same in kraških pojavov ter gor in rek še zlasti poljedelstvo in vinarstvo, sploh gospodarstvo, prometne povezave, socialne razmere, poleg tega pa tudi sledovi antike, arhitektura, varnost potovanja” (Stanonik, 1992, 116–117). V ospredju zanimanja sta poleg podzemnih jam zlasti Cerkniško jezero in idrijski rudnik. Popotniki so se zanimali za pojave, ki jih drugod na potovanju niso srečali in so tu predstavljali pravo posebnost. Če je v 17. stoletju bilo v ospredju zanimanje za idrijski rudnik živega srebra in presiha-joče Cerkniško jezero, je v 18. naraslo zanimanje za obiskovanje jam, kar je nato v 19. stoletju, z razvojem novih prometnih povezav, pridobilo nove razsežnosti (Shaw, 1997b).

5 Znana taka točka je bila na Ravbarkomandi.

6 Kosi omenja dva beneška dekreta iz leta 1228 v zvezi z določitvijo meje, “nad katero je bilo dovoljeno prevažanje romarjev le z izrecnim dovoljenjem doža in njegovega sveta” (Kosi, 1998, 104). CDI omenja tudi prisego Trsta Benečanom iz leta 1233, ko se je Trst zavezal k izvajanju beneških ukazov, v katerem so omenjeni tudi romarji (Kandler, 1846–1852, vol. III, 256, 23. avgosto 1233, Patti fra il Comune di Trieste ed il Comune di Venezia per cose di commercio cosi di mare come di terra, Giuramento di fedeltà prestato dal Comune di Trieste al Comune di Venezia).

7 Dogovor o tem, da bodo prepovedali, da bi eno ali drugo pristanišče vabilo romarje na svoje ladje, če bosta obe mesti na to pristali (Kandler, 1846–1852, vol. IV, 984, 3. novembra 1423, Il Comune di Trieste scrive al Podestà di Capodistria promettendo non deviare i Romipeti da Capodistria, qualor si osservi reciprocità; il Podestà raccomanderebbe Trieste al Doge di Venezia): “*Nos non permittator aliquem ire amplius ad persuadendum et Inducendum ipsos Romipetas q. huc Tergestum venirent, qui uti q. Vri. a Vestra Spectabilitate similiter ad stratam ire non permitterent*”.

Postojnska jama je takrat postala središče zanimanja. Popotniki so na poti iz Trsta proti Dunaju ali obratno prečkali Kras, katerega pojavi so privabljali največ obiskovalcev. Prva jama, ki je bila odprta za turistični obisk, je bila jama Vilenica, ki so jo obiskovali že pred letom 1633 (Habe, Kranjc, 1981).⁸ Tuji obiskovalci so tja najpogosteje prihajali iz

Sl. 1: Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Kapnik Zavesa v Postojnski jami, 1864, lavirana risba s tušem, Narodni muzej Slovenije (foto: Tomaž Lauko).

Fig. 1: Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, "Curtain" stalagmite in the Postojna caves, 1864, ink drawing, Slovenian National Museum (photo: Tomaž Lauko).

8 Habe in Kranjc v svojem prispevku namreč navajata, da naj bi leta 1633 lastnik, završki grof Petač, jamo prepustil lokavski cerkvi (Habe, Kranjc, 1981, 29).

Trsta, od koder je pot potekala s poštno kočijo preko Bazovice in Lokve. Leta 1777 jo je obiskal tudi Alberto Fortis. V Škocjanskih jamah so denimo do leta 1823 speljali pot do dna Velike doline, s čimer je bil omogočen tudi obisk Tominčeve jame, kar je olajšalo turistični obisk (Shaw, 2008). Jama je predstavljala pravo posebnost tudi s podzemno reko, ki so jo opisali nekateri obiskovalci (Durissini, 1998). Med prvimi znanimi obiskovalci je bil L. F. Cassas leta 1782, ko je v jami dosegel dno Velike doline in o tem naslikal tudi dva akvarela. Med jamami, ki so se najbolj uveljavile, velja izpostaviti Postojnsko jamo, zlasti ob odkritju njenega drugega dela do Velike gore.⁹ Z letom 1819 se je pričel beležiti turistični obisk v jami. Obiskovalcev je bilo 104 (Kavrečič, 2007). Od leta 1825 je delovala stalna vodniška služba. Nove razsežnosti obiskovanja pa je jama doživela tudi pod vplivom izgradnje južne železnice, ki je potekala prav mimo Postojne in je omogočila lažjo in hitrejšo dostopnost do kraja ter tako tudi povečan obisk v jami in razvoj Postojne (Čeč, 2009). Že pred izgradnjo železnice in odkritjem drugega dela je jama burila duhove radovednežev. Tisti, ki so jo obiskali, so bili namreč številni.

V prispevku so sicer izpostavljene le te tri jame, ki so tudi najbolj prepoznavne in bile zgodaj obiskane ter je o obiskih v njih ohranjenega več gradiva,¹⁰ vendar so avanturisti obiskovali tudi druge podzemne znamenitosti in se veliko zanimali za presihajoče Cerkniško jezero.

Jame so bile na sploh osrednji vidik privlačnosti obravnavanega območja. Podobno velja tudi za območje Istre, kjer so se tuji popotniki, ki so potovali preko nje, najpogosteje zanimali za jamo na Socerbu in legendo, povezano s sv. Servolom, ter jamo v Brtonigli, o kateri piše tudi škof Tommasini. V svojih zapisih omenja, da je v okolici vasi več votlin, v eno od njih pa se lahko spustiš po lestvi. V votlini so prostori in poti pregrajene z nekakšnimi stebri iz belega kamna. Le ti se oblikujejo s kapljanjem in so kakor umetniško oblikovani (Tommasini, 1837, 268).¹¹

Socerb je natančno opisal tudi Valvasor. Konec 16. stoletja sta v grad vodila dva dvizna mostova, do njiju pa je obiskovalec prišel po kamnitih stopnicah, vklesanih v skalo, ki jo je lahko premagal le s svetilko v roki. Všeč mu je bila tudi konjušnica in prostor za urjenje konj. Na njegovih risbi je vidna tudi cerkvica, o kateri Valvasor piše, da je bila posvečena sv. Servolu (Valvasor, 1971, 524). Jama in grad je ob svoji prvi vizitaciji po tržaški škofiji leta 1693 obiskal tudi škof Francesco Miller. Z njim je potoval tudi Pietro Rossetti, ki je potovanje beležil v dnevnik (Durissini, 1998).

Poleg podzemnega sveta predstavljajo zanimivost tudi nekateri drugi naravni pojavi. Enega izmed njih bi lahko našli v izviru žveplene vode v Svetem Štefanu (*Santo Stefano al Quietu*, danes *Istarske toplice*). Termalne vode v Svetem Štefanu, ki so bile v večini

9 Drugi del je odkril pomožni svetilničar Luka Čeč leta 1818.

10 Za obisk v Vilenici so knjigo gostov uvedli leta 1821. K obisku je pripomogla tudi njena lokacija v bližini Trsta. V Škocjanskih jamah so jo uvedli leta 1819, k prepoznavnosti so pripomogle tudi objave A. Schmidla. Postojnska pa nasploh velja za najbolj obiskano in turistično prepoznavno jamo.

11 “Vi sono nel territorio medesimo molte caverne sotteranee dette volgamente foibe, o fovee. [...] In una di queste caverne poco distante dalla villa, si va con una scala, poco lunga, ed entrati si trovano varj spazj, e strade divise da alcnj parapetti, e colonne di certa pietra bianca formata dalle distillazioni, e sembra che tali colonne, ed altre figure siano quasi formate dall'arte” (Tommasini, 1837, 268).

namenjene zdravljenju revmatičnih obolenj, naj bi se posluževali že v antiki, o čemer v bližini kopališč pričajo najdbe napisov na kamnu, denar in nakit iz rimskega obdobja (Blažević, 1987, 33). Ponovno, na podlagi zapisov novigrajskega škofa Tommasinija, zasledimo omembo kraja okrog leta 1600. Tommasini piše o žvepleni vodi, ki je služila tudi za beljenje lana in konoplje.¹² Toplice so bile v privatni lasti družine Gravisi¹³ iz Kopra in torej najverjetneje lokalnega oziroma privatnega značaja. Vse do leta 1807 so bile skoraj popolnoma nepoznane in še do sedaj nismo zasledili opisov tujih popotnikov,¹⁴ ki bi se zaradi naravnih danosti ustavljali pri izviru. Leta 1807 je bužetski zdravnik Zannantoni pozval Gravisijske k analizi vode in postavitvi obrata (Ghersa, 1894).¹⁵ Ohranjena je tudi prošnja za denarno pomoč v vrednosti 44.000 forintov za projekt vodenja kopališkega obrata.¹⁶ Gravisijski so dajali toplice v najem, vse do leta 1872, ko jih je v zakup in kasneje v odkup dobil Anton Bertetič iz Oprtlja.¹⁷ Pisem ali poročil tujih popotnikov, ki bi pričala o omenjenem termalnem izviru, kakor je na primer pisal Brown o Badnu (Brown, 1685), zaenkrat še nismo zasledili. Morda tiči razlog v tem, da je bil termalni izvir v privatni lasti in zato težje dostopen. Prebivalci bližnjih krajev naj bi ga prav tako malo uporabljali.¹⁸

Obalna istrska mesta, predvsem pa istrska notranjost, niso bila na ustaljenih poteh oziroma itinerarijih, po katerih so potovali popotniki, tako da so redkeje zahajali tja, saj so specifične politične razmere v Istri tudi na nek način onemogočale razvoj grandtouriističnih itinerarijev. Polotok je bil razdeljen na habsburški in beneški del vse do konca 18. oziroma 19. stoletja. Na tem območju so v 15., 16. in 17. stoletju potekali stalni spopadi med tema dvema silama (vojna med Trstom in Koprom 1463 ter beneško-habsburški vojni 1508–1516, 1615–1617). Ustaljene cestne povezave pa so v večini primerov pe-ljale preko Krasa na Dunaj ali v Trst, ter preko Pivke proti Reki in Dalmaciji. Na manj tranzitni značaj območja kažejo tudi skopi opisi popotnikov, ki so potovali preko teh krajev (Carmichael, 1991). Večjo prehodnost je opaziti v jadranskih pristaniščih, kjer so se popotniki, ki so potovali iz Benetk proti Levantu, ustavljali na poti. Pri številnih

12 "Nella valle di Montona sbocca a piè del monte di Sdregna un rivolo d'acqua sulfurea assai abbondante, qual' è tepida, e fa anche fuori del monte nel piano alcuni piccoli bolli con esalazione sulfurea man on ardenti, onde comodamente molti si bagnano le mani. Viene sperimentata risanare doglie vecchie cagionate dal freddo, rognia, e infermità cutanee e simili. In queste acque pongono li canapi, e lini, che vengono binachissimi in tre giorni, sarebbero sufficienti anche di volgere mulini" (Tommasini, 1832, 127). V času Ilirskih provinc naj bi francoski vojaški zdravnik celo prepovedal beljenje konoplje in njeno izločitev iz termalnih bazenov, ki naj bi bili sedaj namenjeni zdravljenju garij in drugih boleznih (Blažević, 1987).

13 O lastništvu term Gravisijev glej: SI PAK-299, 122, Terme di Santo Stefano.

14 Termalni izvir omeni tudi Rossetti ob vizitaciji škofa Millerja leta 1693.

15 "Ma le acque furono quasi totalmente neglette fino al principio di questo secolo, quando (1807) il medico comunale di Pinguente, Osvaldo Dr. Zannantoni, sollecitò i proprietari, Signori de' Gravisi Marchesi di Pietrapelosa, a farle analizzare ed erigervi un adatto edificio. Nel 1817 infatti vi sorgeva il primo embrione, una umilissima baracca di legno divisa in quattro dipartimenti" (Ghersa, 1894, 25).

16 Prošnja so naslovlili na Namestništvo v Trstu (SI PAK-299, 122, Terme di Santo Stefano).

17 "Nel 1872 questi bagni venivano dati in appalto al sig. Antonio Bertetič di Portole e l'anno seguente diveniva sua proprietà" (La Provincia, 1. 8. 1878, 117: Le fonti termali d'Isola e di Santo Stefano in Istria).

18 Kakor piše v listu La Provincia, naj bi se termalnega izvira posluževali le prebivalci okoliških krajev oziroma naj bi tudi oni nanje skoraj pozabili (La Provincia, 1. 8. 1878, 116: Le fonti termali d'Isola e di Santo Stefano in Istria).

opisih srečamo krajše zabeležke o Koprju, Pulju in Rovinju. William Lithgow, denimo, je leta 1609 na poti iz Benetk proti Dalmaciji zaradi grdega vremena in močnega vetra bil prisiljen pristati v poreškem pristanišču. Obalno območje Istre, piše, pripada Beneški republiki, kraji so bogati z žitom, vinom in različnimi vrstami sadja. Koper (Justinopoli) naj bi videl nedaleč iz pristanišča in ga opiše kot mesto v slabem stanju (ruševine), ki je nekdaj bilo pomembno mesto, a sedaj propada. Ko je veter pojenjal, so z ladjo nadaljevali pot proti Brionom in Kvarnerju (Levental, 1989, 66). Podobno se je zgodilo z ladjo, na kateri je potoval George Wheler iz Benetk proti Grčiji leta 1675, ki se je zaradi vetra morala zasidrati v Pulju in je pot nadaljevala šele naslednji popoldan. Na poti iz Benetk proti Jadrani so z ladjo pristali na istrski obali, na otoku sv. Andreja (danes Crveni otok), kjer je bil samo frančiškanski samostan (Levental, 1989, 154). Kakor piše v svoji knjigi, na malem otoku ni bilo najti veliko zabave, zato se je odločil, da bo nabiral posamezne vrste rastlin.¹⁹ V Istri se je ustavil tudi Pockocke, ki je v želji po ogledu tamkajšnjih obmorskih krajev s sopotniki najel voz v Trstu in opisal Koper, Piran, Umag, Poreč, Rovinj in Pulj (Levental, 1989). Za pričevalce so torej poleg jam zanimiva tudi mesta, v katerih so iskali antične relikte in nasploh kulturne spomenike (Wheler, Vernons, Pockocke).

TUJI POPOTNIKI PRED MODERNIM TURIZMOM V ISTRI IN NA KRASU, ITINERARIJI, DESTINACIJE

Ustajene poti so iz smeri Gradca in Dunaja vodile preko slovenskega ozemlja²⁰ proti Trstu ali pa preko Vipave in Gorice proti Italiji. Popotniki so se na poti ustavljali tudi v krajih, ki so predstavljali posebnost in zanimivost, ki se jim je zdela vredna obiska.

Grandtouristi so na območje, ki ga obravnava prispevek, prihajali večinoma iz Anglije, Nemčije, ZDA, Francije, Avstrije in Italije. Nekateri izmed njih so samo prečkali omejena ozemlja, drugi so se namenoma napotili v kraj, po že vnaprej določenem itinerariju.

Med najbolj znamenite angleške popotnike novega veka, ki so se na svojih poteh peljali in ustavljali v Istri in na Krasu, velja omeniti Walterja Popea, profesorja na Oxfordu ter enega prvih članov angleške Royal Society (Kraljeva družba), ki se je leta 1664 ustavil tudi v idrijskem rudniku živega srebra. Ohranjen je njegov podpis v knjigi gostov na idrijskem gradu (Levental, 1989).

Edward Brown, član Kraljeve družbe in zdravnik, pa je preko slovenskega območja potoval leta 1669. Na svoji poti je obiskal tudi Idrijo, Gorico in Cerknško jezero. Po povratku je objavil potopis *A Brief Account of Some Travels*, ki je bil takrat edini dostopni angleški vir o slovenskih krajih za tuje popotnike (Brown, 1685; Stanonik, 1992). Brown v svojem delu opisuje potovanje in svoja opažanja na poti. Pri svojih opisih je natančen, pozornost posveča opisovanju pokrajine in pojavov, kakor na primer Cerknškemu jezeru, njegovim značilnostim, živalstvu in ribolovu,²¹ ter se vsaj na videz zanima za šege in navade tamkaj-

19 Nabral naj bi šestnajst vrst zelišč, ki jih ni našel niti v Franciji in Italiji (Levental, 1989, 154).

20 Sicer govorimo o današnjem slovenskem in hrvaškem ozemlju, saj je v obravnavo vključena Istra v celoti, zlasti njeno obalno področje.

21 "This Lake is about two German miles long, and one broad, encompassed with Hills at some distance, an upon the South-side lies a Forest part of Birnbaumer Forest, which extends a great way, wherein are many

šnjih prebivalcev. O znamenitem Cerknškem jezeru pa je pisal tudi Valvasorjev sopotnik, nadzornik deželnih cest na Kranjskem ter kasneje upravitelj idrijskega rudnika (1724) Franz Anton Steiberg. Zanimal se je za naravne posebnosti in napisal knjigo o načinu življenja ljudi ob Cerknškem jezeru, obenem pa opisal in naslikal oblike lova in ribolova ob jezeru (Habe, Kranjc, 1981).²² Browna je želja po ogledu rudnika živega srebra pripeljala v Idrijo, kjer je na gradu v vpisni knjigi videl vpisana le dva Angleža, eden od njiju je bil Pope.²³ Pot ga je nato vodila proti Gorici. Na poti so ga presenečale in mu zbudale zanimanje kresničke, ki so razsvetljevale noč.²⁴

Leta 1715 je Simon Clement, angleški diplomatski predstavnik na Dunaju (od 1711 do 1714), na svoji poti potoval preko Cerknice, Trsta in Gorice. V svojem rokopisu je opisoval poti, reke in mostove, mesta ter njihovo arhitekturo, pisal o narodni noši, jeziku, ekonomiji in načinu življenja ter na ta način pustil vtise, ki so mu jih obiskani kraji zapustili več kot dvesto let pred tem (Levental, 1989, 174; preveden Clementov rokopis objavili v ČZN leta 1920). Po njegovem pisanju je Trst, škofovsko mesto, gosto naseljeno, z ozkimi ulicami in visokimi hišami. Povedali naj bi mu, da v okolici pridelujejo vino, bolj močno črno in manj močno belo. Zaradi hude zime leta 1709 so trte in oljke utrpelo hudo škodo, vendar so si za časa Clementovega obiska opomogle. Piše, da so breskve najboljše vrste. V Trstu si je oddahnil od potovanja ter kosil pri guvernerju Strasoldu. 27. avgusta je pot nadaljeval preko Devina in Sv. Ivana ter 28. zjutraj prišel v Gorico. Pot je bila dolga zaradi slabe ceste, zaradi katere je njegov konj izgubil dve podkvi in Clement je bil primoran hoditi dve milj. Prisiljen je bil prespati pred Gorico, v revni vasi, kjer je pa bilo dobro vino, a izredno siromašna namestitvev (Clement, 1920, 97). O slabih cestah je nekaj več kot 20 let pred njegovim obiskom ob vizitaciji tržaškega škofa Millerja (leta 1693) poročal Rossetti. Z izjemo glavne poti, ki je vodila iz Kranjske in Istre proti obalnemu območju in obratno, so bile stranske poti slabo vzdrževane in je pot zaradi tega bila bolj naporna in je trajala dlje časa (Durissini, 1998).

Član Kraljeve družbe v Londonu, a Nemeč, Keyssler, je leta 1730 potoval čez slovensko in hrvaško ozemlje. Iz Trsta se je preko Socerba, Reke, Postojne (kjer je obiskal Črno jamo), Predjame, Planine, Cerknice, Idrije, Vrhnike, Ljubljane in Celja peljal do Gradca (Shaw, 1997a). O domačinih piše, da govorijo slovanski jezik, vendar prebivalci vseh slojev govorijo tudi italijansko in nemško (Shaw, 2008, 67). Med drugim je opisal tudi socerbsko jamo, ki, kakor piše, leži v bližini gradu S. Servula na hribu in je precej velika, ponekod so pa deli slabo prehodni. V njenem prvem delu je oltar, kjer imajo včasih

Dear, wild Boars, Foxes, Wolves and Beards". "Every year in some part of the Month of June, the water of this Lake descends under-ground through many great holes at the bottoms; and in the Months of September returns again by the same holes" (Brown, 1685, 80).

22 Gründliche Nachricht von dem in dem Inner-Crain gelegenen Czirknitzer See, 1758.

23 "Those Strangers who come into the Castle of Idria, have their names set down in a Register-Book, with the Country of which they are Natives, an the Catalogues is large, but of English men there are few; of late years only Mr. Evelyn and Dr. Pope [ki je bil v Idriji leta 1664, op. P.K.], with their Company" (Brown, 1685, 83).

24 "Travelling in the night, we had sometimes about us a great number of large Glow-worms, which put into papers gave a dim light; and in some places in the Plains the Air was full of flaming flies affording some delight to us" (Brown, 1685, 83).

mašo.²⁵ V nadaljevanju omenja tudi dvižni most. V jami naj bi prebivalci sosednjih vasi v nevarnih časih skrivali svoje imetje. Pri tem lahko opazimo že Valvasorjev vpliv, ki v svoji Slavi vojvodine Kranjske opisuje dva dvižna mostova in kamnite stopnice, vklesane v skalo (Valvasor, 1971). Valvasorja so med drugim navduševale tudi lega na vrhu skalne pečine z lepim razgledom na zaliv in veličastne podzemne jame, v katerih so shranjevali vino. Valvasor je celo zapisal, da se mnoge dežele ne morejo pohvaliti s tako prijetnim razgledom, a kljub temu poudaril, da je grajska stavba sama po sebi velika in dobro utrjena (Valvasor, 1971).

Skozi Ljubljano so leta 1734 potovali trije Angleži. Njihovo potovanje je izšlo v rokopisu v Londonu leta 1745.²⁶ 11. marca leta 1734 so bili v Gorici, tam najeli poštno kočijo in služabnike. Iz Gorice so odšli skozi Vipavo, Razdrto, Planino, Vrhniko, Ljubljano, Celje in Maribor proti Gradcu. Na poti opisujejo postanke, hrano in pijačo ter pot s kočijo, saj so se zaradi podmazanja koles morali večkrat ustaviti (Shaw, 1997a, 167). V enem izmed treh popotnikov je Shaw prepoznal člana Kraljeve družbe Johna Swintona (Shaw, 1999). Skupaj z dvema sopotnikoma je 10. marca zapustil Benetke in dva dni kasneje so bili v Gorici. Na poti proti Ljubljani je Swinton v svojem rokopisu *The Harleian Miscellany* opisal ceste, postanke, razdalje med njimi in prehrano ter znamenitosti. Itinerarij treh Angležev je predvidel obisk Benetk v času karnevala, kar je veljalo za ustaljeno pot grandtouristov. Iz Benetk jih je pot proti Hamburgu vodila preko Kranjske. Sprva so načrtovali pot preko Francije, vendar so v strahu pred konfliktom med Francijo in Avstrijo leta 1733²⁷ spremenili itinerarij. Iz Benetk so se odpravili v cesarsko mesto Gorico, mesto z dolgimi ulicami in ozkimi hišami. Nad mestom stoji grad, ki naj bi tedaj bil v slabem stanju ter naj bi ga varoval garnizon le tristotih mož (Shaw, 1999, 90). Zanimiv za raziskovalce je lahko podatek o slovenskem jeziku, ki naj, po Swintonovem mnenju, ne bi segal zahodneje od Gorice. V mestu, piše, govorijo še italijansko, nemško in čudno latinščino, ki naj bi se bližala francoščini, ki je težko razumljiva za ostale, ki sicer govorijo italijanski jezik (npr. Benečane). Domačini naj bi govorili ravno slednjega. Tu govori o furlanščini, ki jo v svojih opisih omenjajo tudi drugi popotniki in se jim je nasploh zdela zanimiv pojav.²⁸

Richard Pococke pa si je leta 1736 in 1737 na svoji poti ogledal Cerkniško jezero, Idrijo, Trst ter Istro do Pulja. Z njim je potoval tudi Jeremy Milles, ki je pustil zapise iz potovanja (Stanonik, 1992). Na skupnem potovanju sta se ustavila pri Cerknici, kjer sta ostala dva dneva. Zanimala sta se za presihajoče jezero. Pot ju je zanesla tudi do Postojn-

25 “About a German mile from Trieste, the castle of S. Servulo stands on a high mountain, which yields a very pleasant prospect. Near it is the entrance of a famous cavern [...] In the first cell you come into, mass is celebrated at certain times, for which purpose it is furnished with an altar” (Shaw, 2008, 66).

26 Rokopis: *The travels of Three English Gentleman, from Venice to Hamburg, Being the Grand Tour of Germany, in the Year 1734*. Tu lahko vidimo itinerarij Grand touristov. Pot proti Nemčiji jih je peljala tudi skozi slovensko ozemlje.

27 Poljska nasledstvena vojna (1733–1735).

28 Podobno pol stoletja pred njim Edward Brown: “The Carniolinas speak a Dialect of the Sclavonian, but in this parts they have a Language called *Lingua Fullana*, or *Friulana*; he that speaketh Italian may understand much thereof. The Lords Prayer in that Language begins thus, *Pari Nestri ch’ ees in Cijl See Santificaat tuto nom*, etc” (Brown, 1685, 83).

ske in Črne jame, Idrije, Trsta in Gorice (Shaw, 1997a; Carmichael, 1991). V bližini Trsta sta si ogledala Socerbško jamo. Zanimala sta se tudi za ostaline antike in se z vozom odpeljala do obalnih istrskih mest, Kopra, stare Aegide in srednjeveškega Justinopolija, otoka, ki ga s celino povezujeta most in nasip. Pockocke opisuje, da sta v Umagu opazila star napis, v Piranu opiše krstilnico z vodnjakom, na katerem je uprizorjen kupid, ki jaha delfina. V Poreču, starem Parentiumu, sta iskala antične spomenike in opazila, da so bili marmorni napisi vrženi v morje, kjer so se poškodovali.²⁹ Obiskala sta Rovinj, gosto naseljeno mesto z živahno trgovino, vinom in oljem, v bližnjem Sv. Andreju pa omenila benediktinski samostan (Levental, 1989, 207–208).

V Pulju je večino popotnikov, med njimi tudi Whelerja, Vernonsa, Pockocka in Millesa, najbolj očaral amfiteater (arena), slavolok in Avgustovo svetišče. Podobno kot Milles tudi Thomas Allason naslednje stoletje (1819) opisuje Istro in Dalmacijo kot območje, bogato z umetnostjo, vendar se žalosti nad ravnodušnostjo, s katero postopajo po spomenikih (Levental, 1989). Wheler piše o Pulju kot o enem najstarejših istrskih mest z varnim in velikim pristaniščem, ki je zaprto z vseh strani. Posebej omeni areno, slavolok in Avgustov tempelj (Levental, 1989, 155). Tudi domači popotniki ali vizitatorji so na svojih potovanjih opisovali potek poti in za seboj puščali zapise in dnevnike. Rossetti, denimo, ki je spremljal škofa Millerja ob njegovi vizitaciji leta 1693, je v svojem opisu med drugim zabeležil tudi zanimivosti, kakor na primer Socerb³⁰ z gradom, jamo in čudovitim razgledom na Koper, Milje in Izolo, jamo v Škocjanu, kobilarno v Lipici, Predjamo in zdravilni žvepleni vrelec v dolini Zrenja.³¹

Zdravnik in naravoslovec s konca 18. stoletja, Alberto Fortis, član angleške Kraljeve družbe, je med letoma 1765 in 1791 dvanajstkrat potoval preko Jadrana, od tega je enajstkrat obiskal hrvaško ozemlje in enkrat, leta 1777, slovensko ozemlje, kjer je obiskal Vilenico in v svojih opisih omenjal kraško pokrajino med Trstom in Razdrtim ter Planino. Jamo Vilenica je obiskal skupaj z Dembsherjem (Shaw, 2008).³² V svojih opisih omeni, da je vas na dobri prometni lokaciji, nedaleč od pošne poti, kar omogoča hiter dostop. Obenem piše, da so domači vodniki med prehodom v drugi del jame vzdali stopnice, kar je olajšalo sam prehod (Shaw, 2008, 82). Vhod v jamo je bil torej po njegovih izkušnjah lahko dostopen in dobro osvetljen. Še danes je v njej viden tudi njegov podpis (Shaw, 2008). V potovanju leta 1770/71 pa je Fortis obiskal hrvaški istrski kras in jamo pri Brtonigli (jama Mramorica). V svojem pismu 13. junija 1771 je Fortis opisal zlasti obiskano jamo. Že leto prej je skupaj z dvema sopotnikoma (Symonds in Cirillo) obiskal Novigrad in od tam odšel do Brtonigle. Vendar se šele z obiskom prihodnje leto pojavi tudi pismo. V jamo, za katero pravi, da je dobro poznana, so se odpravili z vodniki in baklami. Vhod v jamo je bil strm in spolzek, saj se je bilo vanjo potrebno spustiti z lestvijo. V jami je videl

29 Milles v pismu 24. julija 1737 zaničljivo piše, da so nevedni ljudje odlagali marmorne napise na obalo, kjer so se poškodovali in postali nečitljivi (Carmichael, 1991, 43).

30 Tudi Rossetti omeni legendo o sv. Servolu, zdravilno vlogo vode v jami in funkcijo jame kot kleti za vino. (Durissini, 1998, 100). V času vizitacije je grad v lasti družine Petazzi.

31 "Verso la valle a piè di questo Monte scaturisce un acqua bolente sulfurea che risana con meraviglia doglie, rogne, et simili infermità" (Durissini, 1998, 157).

32 Dembsher je objavil tudi knjigo o minearologiji in je učil na rudarski šoli (Shaw, 2008).

veliko število stalaktitov, za katere so nekateri naravoslovci, med njimi tudi Tournefort, bili mnenja, da so to rastline, ki so bile različnih podob (žlebovi, reliefi, cvetače) in so oblikovale okrogel tempelj (Shaw, Adam, 2001).

Francoski popotnik in krajinar L. F. Cassas je leta 1778 za pet let odpotoval v Italijo, kjer je potoval, študiral in risal antične spomenike. Avgusta 1782 je prišel v Trst. Za skupino avstrijskih ljubiteljev umetnosti je naslikal akvarel Trsta in pri tem naj bi našel spodbudo za obisk Istre in Dalmacije. Iz Trsta se je odpravil v sosednje kraje in naslikal Predjamski grad in Škocjanske jame (Cassas, 1979; Shaw, 2008).

Socerbsko jamo pa so v 18. stoletju obiskali Keyssler, Pockocke in Milles ter v prvi polovici 19. stoletja Fischl in Widemann (leta 1800), Hoppe in Hornschuch (1816) ter Hamilton in Strickland (1835. leta) (Shaw, 2008). Fischl in Widemann sta leta 1800 obiskala Planinsko jamo, Cerknisko jezero, Postojnsko in Črno jamo ter preko Razdrtega in Opčin prišla do Trsta. Od tam sta se odpravila na izlet v bližnjo Vilenico in Socerb. O Socerbu pišeta, da naj bi se v jami videlo bivališče sv. Servola, njegov oltar (ki pa leta 1800 ne izgleda zelo star) in prižnico, kjer naj bi pridigal. Trdita, da je to najverjetneje legenda, čeprav dopuščata možnost, da naj bi se v zgodnjem krščanstvu v jamo zatekali pred roparji (Shaw, 2008).³³ Jama Vilenica je po njunem mnenju čudovita in najverjetneje ena največjih,³⁴ sicer pa potencialni turistični razvoj ovira strm spust v jamo. Za obisk neapeljskega kralja so zgradili stopnice, ki pa so bile v času njunega obiska večinoma že strohnele (Shaw, 2008, 94). Tako socerbska jama kot tista v Škocjanu in Vilenici (Lokev) so bile v bližini Trsta. Nekateri potniki, ki so čakali na svojo ladjo v tem pristanišču, so na postanku radi odšli na ogled bližnjih poznanih jam (Shaw, 1997a). Hamilton in Strickland na primer socerbski grad in jamo locirata 6 milj od Trsta (oziroma Doline), od koder sta se odpravila peš čez apnenčaste hribe. Po Stricklandovih opisih daje sivkast apnenec pokrajini zelo puščobno podobo. Zabeleži tudi, da v dolini gojijo vinsko trto, olive in koruzo. Grad je po njegovih opisih v razpadajočem stanju. Stopnic, o katerih je pisal Valvasor, Strickland ne opazi več. Grad oziroma ruševine so zato težko dostopne. Razen posebne lege in razgleda v gradu ne vidi drugih zanimivosti. V bližini, omenja, leži vlažna in temna jama sv. Servola s kapelico, v kateri je leto in pol prebival svetnik in mučenik. Kljub majhnosti jame pa je v njej mogoče najti lepe primerke stalaktitov (Shaw, 2008).³⁵ Tudi legendo o sv. Servolu je najverjetneje dobil pri Valvasorju.

Eden najznamenitejših popotnikov z začetka 19. stoletja je bil Sir Humpry Davy, pred-

33 "St. Servolo. It is claimed that in it you can see his sleeping place, his altar and his pulpit where he preached, but except for the not so old altar, a natural resemblance seems to be the cause of this legend, even though it is not improbable that Christians fled into this mountain gorges during marauding by savage people" (Shaw, 2008, 94).

34 "Wonderful great cave of Corgnale. It is probably one of the largest of all there are" (Shaw, 2008, 94).

35 "All the mountains are of a hard greyish limestone, similar in appearance to the English mountain limestone [...] This grey rock gives the country a most desolate appearance [...] The valleys produce vines, olives and maize [...] The staircase which led to the castle is now gone, and it is not easy to climb up the rock [...] It is [grad, op. P.K.] of small extent and much ruined, containing nothing of interest beyond the singularity of its position and the extensive view from it [...] A few hundred yards from the castle is the cave of St. Servolo. In this damp and dark abode the good saint dwelt for a year and a half, to purify himself from all worldly contaminations. The cave is now a sort of chapel, a shrine having been erected to the saint; it is of no great extent, but contains some good specimens of stalactites" (Shaw, 2008, 157).

sednik Kraljeve družbe, ki je večkrat potoval preko slovenskega ozemlja. Leta 1819 si je ogledal Vilenico in Črno jamo. V njegovem tretjem popotovanju je z njim potoval tudi John James Tobin. Oba sta se pri svojem potovanju naslanjala na Slavo vojvodine Kranjske, ki je bila dostopna v cerkniškem gostišču, kjer sta spala (Carmichael, 1991). Leta 1828 sta potovala skupaj s Tobinom. 3. maja sta prešla ljubeljsko sedlo ter prenočila v Kranju. Oktobra sta odšla na izlet do Trsta, kamor sta pripotovala preko Vrhnike, Planine, Postojne in Sežane. Naslednji dan sta se na poti proti Postojni ustavila v Vipavi in Postojni, kjer si je Tobin ogledal jamo ter jo omenil tudi v svojem dnevniku. V Postojnski jami, kjer so ga spremljali trije vodniki, je videl tudi človeško ribico (*Proteus Anguinus*). Le eden izmed vodnikov, piše Tobin, je govoril nemško (Tobin, 1832, 159). V Cerknici sta bila 13. oktobra, Davy na lovu, Tobin pa je obiskal Rakov Škocjan in Križno jamo. Po Rakovem Škocjanu ga je spremljal vodnik, ki je znal nekaj nemščine. Do konca oktobra sta se zadrževala v Ljubljani, od koder sta nato preko Planine, Vipave in Gorice odpotovala v Italijo (Shaw, 1997a, 189). Na poti sta že v Sežani videla prve oljke, ki so Tobina spominjale na vrbe, vendar so nižje (Tobin, 1832). Pokrajino med Sežano in Trstom opisuje kot divjo in pusto. Pred vstopom v Trst, pristanišče in veliko trgovsko središče, kjer živijo Italijani, Nemci, Angleži in Američani, Grki in Turki v narodnih oblačilih, ga je premamil čudovit razgled na morje. Pogled čez mesto se je usmeril na zaliv in hribovito istrsko obalo s Koprom, Piranom in drugimi mesti.³⁶ Iz Trsta se je odpravil v Lokev, po njegovih opisih majhno in umazano vas, od koder je skupaj z vodnikom 10. oktobra obiskal jamo Vilenico. V jami so mu pot osvetljevali mož s svetilko in dečki s svečami, ker je bil že vhod v jamo temen in pot spolzka. Stalaktiti so bili po njegovih opisih številnih oblik in predstavljajo cvetače, drevesna debla, sadje, so okrogle in ovalne oblike in na vsakem koraku je bilo videti iz stropa viseče stebre. V temni in spolzki jami se je tudi ponesrečil, saj mu je spodrsnilo in bi skoraj padel v prepad, vendar se pri tem ni poškodoval (Tobin, 1832, 152).

Na poti z vzhoda je 29. oktobra 1848 v Trstu pristal Saksonec Franz Wilhelm Junghuhn. Ob prihodu je bil navdušen nad hladnejšim zrakom na Jadranu. Dalmacijo je primerjal s planinami na Javi, Piran in Koper na istrski obali pa sta mu po značaju pokrajine in hiš dajala vtis, da je v Evropi. Trst ga je očaral s svojimi belimi hišami, palačami, cerkvami in samostani. Dva dneva po prihodu se je s cesarsko pošto odpravil proti Ljubljani. Na poti je prečkal Kras, ki ga je opisal kot pusto pokrajino, z značilnimi dolinami (Pivec-Stelè, 1959, 124). Junghuhn se je navduševal nad vremenom, cerkvenimi zvonovi in nad lepimi vasmimi s kamnitimi hišami ter nad naravo pokrajine, ki jo je prečkal, kar lahko pripišemo tudi njegovi dolgoletni odsotnosti iz Evrope, ko je služboval na daljnem vzhodu. Taki vidiki druge evropske popotnike, ki so iskali zlasti drugačnost in nenavadnost, morda niso pritegnili, vendar so bili za Evropejca, ki je bil dolga leta odsoten, privlačni na drugačen način.

V svojih potopisih so popotniki, pričevalci, opisovali potek poti, razdalje med posameznimi kraji, razmere na cestah, gospodarstvo, namestitve, gostilne in prehrano ter pokrajino in prebivalce, vero, jezik in način življenja. Pri nekaterih opazimo večje za-

36 "Looking over the town and across the bay the eye embraces the whole hilly coast of Istria, with the towns of Capo d'Istria, Pirano, and others" (Tobin, 1832, 148).

nimanje za naravne pojave, drugi pa iščejo spomenike preteklih obdobij, zlasti antike (Milles, Clement). Za zgodovinske podatke o obiskanih krajih so večkrat citirali stare vire (Strabon, Plinij). Za potopise in beležke popotnikov 18. in začetka 19. stoletja lahko opazimo že Valvasorjev vpliv in večkrat nedosledno prepisovanje ali interpretacijo njegove Slave (Stanonik, 1992, 114; Carmichael, 1991; Shaw, 1997a). “Kar dva potnika, Edward Browne in Richard Poccoke – se ob obisku Gospe svete spomnita ustoličevanja koroških vojvod ter se pri tem sklicujeta na Aeneja Silvia Piccolominija, ki se zdi, da je bil prvim angleškim popotnikom pri nas glavni vir informacij o naših krajih. Kasneje ga je zamenjal Valvasor, katerega poznajo Richard Poccoke, Sir Humphry Davy, John James Tobin ter Edmund Spenser” (Stanonik, 1992, 116). Pred odpravo na pot so se namreč radi pozanimali in pridobili podatke o krajih, skozi katere so nameravali potovati. Že na poti pa so večkrat za nasvete spraševali druge popotnike ali gostilničarje. Opirali so se lahko tudi na že objavljene potopise svojih predhodnikov. Do Murraya in Baedekerja, 19. stoletja torej, namreč nimamo še pravih turističnih vodnikov (Shaw, 1997a). Leta 1876 je izšel Baedekerjev *Handbuch für Reisende: Südbayern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland*, ki je opisoval tudi slovenske kraje. V vodniku je opisana tudi pot in razdalje od Gradca do Trsta po trasi južne železnice. Potniku je nudil zemljevide in načrte, podatke o meritvah, kilometrih ter vozni redih vlakov in parnikov, urnike odhodov poštnih pošilk in ne nazadnje podatke o gostilnah s cenami, vrsto in kvaliteto postrežbe, priporočila za domove, sobe in postelje. Vodniki so nasploh nudili koristne naslove, nasvete za izlete, navajali tarife za vozovnice in vozne rede vlakov, tramvajev in parnikov. Mandlov vodnik po južni železnici iz leta 1856 je poleg natančnih opisov železniških prog ponujal celo paletu ilustracij in opisov, ki so bogatili potnikovo dojemanje prostora, in je na ta način lahko rekonstruiral svoje bežne vtise o pokrajini, po kateri je potoval (Kavrečič, 2007). Ta način pisanja se že oddaljuje od “klasičnih” potopisov in dnevnikov novoveških popotnikov in že vstopa v dobo modernega turizma, ki je potovanju dalo povsem nove, drugačne razsežnosti.

SKLEP

Glavni vidik privlačnosti so za grandtouriste in raziskovalce predstavljale naravne danosti, kraški pojavi in njegov podzemni svet, v Istri pa poleg jam tudi obmorska mesta. V obdobju od 17. do 19. stoletja, pred izgradnjo železnice in nasploh hitrejših in cenejših morskih in kopenskih prometnih povezav so ti popotniki puščali za seboj pričevanja v obliki potopisov in dnevnikov. V svojih opisih po Krasu in Istri so pustili pričevanja o prigodah in nezgodah ter nevšečnostih ali celo nesrečah, ki so se jim pripetile v tujini. Potovanje s poštno kočijo je bilo namreč dolgo, naporno, drago ter tudi nevarno, saj so ob poteh nanje prežali razbojniki in lopovi. Poleg tega so bile ponekod ceste slabo vzdrževane in je potovanje potekalo počasi (Studen, 2006). V dnevnikih je opaziti opise poti, ki so zaradi slabo vzdrževanih cest zahtevale številne postanke (zaradi podmazanja koles). Tudi komunikacija je včasih povzročala težave, predvsem če domačini niso poznali tujih jezikov. V manj obiskanih krajih se je lahko pojavil tudi problem ustrezne namestitve, saj so bile dobre gostilne “ponavadi tam, kjer so bile dobre stranke, tj. na cestnih križiščih in

na poštnih postojankah” (Shaw, 1997a, 172). Na Krasu pa je popotnike presenečala burja, ki je prevračala vozove in lahko povzročila številne nevarnosti. Na burjo sta opozarjala tudi pisca vodnikov Murray in Baedeker (Shaw, 1997a).

Zaradi velikega števila popotnikov, ki so se večali zlasti v 19. stoletju ter v svojih opisih včasih samo bežno omenjali kraje in območja, ki smo jih obravnavali, se je članek, v izogib zgolj deskriptivnemu navajanju virov, osredotočil le na nekatere najbolj prepoznavne kraje, kjer so izpostavljene podzemne jame in nekatera mesta. Številna so namreč pričevanja, ki opisujejo kraške pojave, predvsem Cerkniško jezero in jame (Postojnska, Škocjanska). V svojih potopisih pa so potniki beležili tudi obiske manj frekventnih lokacij, ki so jih obiskali, ker so bili na primer v bližini večjih mest (Trst) ali so jih obiskali na poti v druge kraje. Vsi obiskovalci tega obdobja niso vključeni, vendar so izpostavljeni zlasti tisti, ki jih je pot zanesla tudi v Istro. Popotniki čez Kras so navadno “vstopali” v Trstu ali Gorici oziroma prihajali proti temu mestoma čez Kranjsko. Grandtouristi po habsburških deželah so si ogledovali Trst, Gorico, Vilenico, Socerb in druge kraške znamenitosti.

Istra, zlasti njena notranjost, ni bila ena od ustaljenih poti, po katerih so potovali mladi potomci plemiških družin, umetniki ali znanstveniki in raziskovalci novega veka, bodisi ker ni bila poznana in določena kot del itinerarija bodisi zaradi slabih kopenskih prometnih povezav bodisi ker je bila vrsto stoletij razdeljena med dve velesili, ki sta se potegovali za to ozemlje in si ga nazadnje razdelili (Benetke in Habsburška monarhija). Kraški rob Istre ter Kras, ki je zaradi posebnosti tamkajšnjih naravnih pojavov bil deležen večjega interesa raziskovalcev in avanturistov, so najpogosteje obiskovali popotniki, ki so potovali po kopnem v smeri Dunaj–Gradec–Trst. Čez morje pa so v večini primerov potovali tisti, ki so potovali po ozemlju beneške republike in iz Benetk potovali proti Dalmaciji in Levantu. Tako so bila istrska pristanišča, kakor sta bila Koper in Poreč, tranzitna območja za romarske poti ter popotnike, ki so potovali proti jugu in vzhodu in so se na poti ustavljali tudi v jadranskih pristaniščih in mestih.

Prispevek je obravnaval nekatera pričevanja popotnikov po Krasu in Istri pred industrijsko revolucijo in modernimi oblikami potovanja. Osredotočil se je na vzroke, ki so določali privlačnost posameznega kraja, ki je zaradi naravnih posebnosti ali kulturnih znamenitosti privabil tujega raziskovalca, popotnika, avanturista. Čeprav so se nekaterim popotnikom, kakor na primer Pococku, Millesu in Thomasu, zdeli slovenski kraji neprimerni in nezanimivi za itinerarij grandtourista (Carmichael, 1991), so njihovo znanstveno žilico pritegnili nenavadni naravni pojavi ter kulturni spomeniki iz preteklosti. O tem pričajo tudi njihova besedila.

TESTIMONIES OF THE PAST: ADVENTURERS AND OTHER TRAVELLERS IN
THE KARST AND ISTRIA BEFORE MODERN TOURISM*Petra KAVREČIČ*

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si

SUMMARY

This contribution deals primarily with some testimonies of travellers in Istria and the Karst before modern tourism, i.e. in the period before the advent of new steam-powered land and sea transport links, which significantly changed the means and character of the journeys. It focuses on the determining causes of the attractiveness of each location, which, either due to specific natural features or cultural heritage, attracted foreign explorers, travellers and adventurers. The explorers, who travelled through Slovenian and neighbouring provinces in the pre-industrial era, often wrote about their adventures while traveling, and on their return home published these stories. In these journals, they recorded their impressions: descriptions of the landscapes through which they travelled and the people they encountered; they specifically mentioned the sights along the way, those natural phenomena and cultural monuments that attracted their interest. They detail descriptions of the places in the Karst and Istria that were found attractive and for which they now act as witnesses of past conditions. Primarily, we discuss these travellers, grand-tourists, adventurers and intellectuals. Travelogues by locals and visitational reports are only mentioned in passing. Through an analysis of the individual journals and travelogues, we follow the testimonies of the past and examine to what extent the itineraries passed through the regions of Karst and Istria, if at all, and what were the attractiveness factors that drew the travellers into the area or possibly lured them off established routes to explore otherwise initially unplanned destinations. In this paper we have not cited the texts in their entirety, since they have largely already been published, but only brought to attention individual parts that are relevant to the discussed context. The travelogues and journals that were published by the travellers differ from each other in terms of the methods of writing, perceptions, experiences and interests. Thus, in a number of descriptions of the routes to the destinations discussed, we are able to perceive a critical approach to taverns, routes and attractions.

Key words: travellers, travelogues, journals, natural and cultural attractions, the Karst, Istria

VIRI IN LITERATURA

- SI PAK-299** – Pokrajinski arhiv Koper (PAK), Fond družine Gravisi (299).
- Brown, E. (1685):** A brief account of some travels in divers Parts of Europe. London, Sign of the Ship.
- Cassas, L. F. (1979):** Istra i Dalmacija / Istrie et Dalmatie / Istria and Dalmatia 1782. Zagreb - Split, JAZU - Direkcija Mediteranskih igara.
- Clement, S. (1920):** Putovanje Simona Klementa. Dnevnik sa moga puta po Donjoj Ugarskoj, Slavoniji, Hrvatskoj, Friulima, Kranjskoj i Štajerskoj 1715 godine. Časopis za zgodovino in narodopisje, 16, 82–104.
- Ghersa, P. (1894):** Le terme sulfuree di Santo Stefano in Istria. Trieste, Antonio Bertetich.
- Kandler, P. (ur.) (1846–1852):** Codice diplomatico istriano. Trieste, Lloyd Austriaco.
- La Provincia dell'Istria.** Giornale degli interessi civili, economici ed amministrativi dell'Istria. Capodistria, Tipografia G. Tondelli, 1867–1894.
- Tobin, J. J. (1832):** Journal of a tour, made in the years 1828–1829 through Styria, Carniola, and Italy whilst accompanying the late Sir Humphry Davy. London, W.S. ORR.
- Tommasini, G. F. (1837):** De commentarj storici–geografici della provincia dell'Istria. Libri otto. Archeografo Triestino, XLII, 1, IV, 126–127.
- Valvasor, J. V. (1971):** Die Ehre des Hertzogthums Crain. III Theil. Laybach - Nürnberg.
- Battilani, P. (2009):** Vacanze di pochi, vacanze di tutti. L'evoluzione del turismo europeo. Bologna, Il Mulino.
- Blažević, I. (1987):** Povijest turizma Istre i Kvarnera. Opatija, "Otokar Keršovani".
- Carmichael, C. (1991):** Angleška gentelmana na potovanu po slovenskih krajih leta 1737. Zgodovinski časopis, 45, 1, 41–46.
- Čeč, D. (2009):** Postojna okoli leta 1909. V: Fikfak, J. (ur.): Postojna. Postojna - Ljubljana, Galerija 2 - Inštitut za novejšo zgodovino, 33–56.
- Darovec, D. (2008):** Kratka zgodovina Istre. Koper, Založba Annales.
- Durissini, D. (1998):** Diario di un viaggiatore del 1600 in Istria e in Carniola. Monfalcone, Edizione della Laguna.
- Habe, F., Kranjc, A. (1981):** Delež Slovencev v speleologiji. Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 5–6, 13–93.
- Kavrečič, P. (2007):** Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne. Annales, Series historia et sociologia, 17, 2, 315–336.
- Kosi, M. (1998):** Potujoči srednji vek. Cesta, popotniki in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Levental, Z. (1989):** Britanski putnici u našim krajevima, od sredine XV do početka XIX veka. Gornji Milanovac, Dečje novine.
- Muljačić, Ž. (1996):** Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791). Split, Književni krug.

- Pivec-Stelè, M. (1959):** Ljubljana in Slovenija v očeh inozemskega potnika leta 1848. Kronika, 7, 2, 124.
- Shaw, R. T. (1997a):** Tuji popotniki na Slovenskem 1669–1880. V: Luthar, O., Likar, V. (ur.): Historični seminar II. Ljubljana, Založba ZRC, 165–193.
- Shaw, R. T. (1997b):** “Many languages are understood here...” – Foreign travellers in Slovene lands. V: John, M., Luthar, O. (ur.): Un-verständnis der kulturen, Multikulturalismus in Mitteleuropa in historischer Perspektive. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva, 31–51.
- Shaw, R. T. (1999):** John Swinton: Potovanje skozi slovenske dežele leta 1734. Kronika, 47, 3, 81–99.
- Shaw, R. T. (2008):** Foreign travellers in the Slovene Karst: 1486–1900. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Shaw, R. T., Adam, N. (2001):** Alberto Fortis and the Istrian karst, Croatia, in 1770 and 1771. Popotovanje Alberta Fortisa po Hrvaškem istrskem krasu v letih 1770 in 1771. Acta Carsologica, 30, 1, 181–212.
- Stanonik, J. (1992):** Zgodnji angleški potopisi po Sloveniji. Zgodovinski časopis, 46, 1, 112–118.
- Studen, A. (2006):** Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju. Prispevki za novejšo zgodovino, 46, 1, 51–64.
- Studen, A. (2009):** Vzvišeno opazovanje province: sporni potopis Franza Sartorija o potovanju po Koroškem leta 1807. Acta Histriae, 17, 1–2, 103–112.